

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ROMANTİZMİ VƏ NEOSUFİZM

Sufizm sistemi Tanrı-Kainat-insan modeli əsasında özünü ifadə edir. Burada tək və mütləq həqiqət olan Tanrıdır. Sonra isə onun insan üçün yaratdığı kainat və insanın özü. İnsan bu dünyada olan yolunda Tanrıya doğru addımlayır və mütləq həqiqətə can atır. Sufizm artıq 20-ci əsrdən etibarən müxtəlif cərəyanların tərkibində özünü yeni formada - neosufizm şəklində ifadə etdi. "XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi cərəyanlar ictimai gerçəkliyə olan münasibətlərinə görə fərqlənir və elə bu fərqlilik dərəcəsinə görə onların qabaqcıl mütərəqqi xarakteri müəyyənləşirdi. Bu vaxt romantizm və tənqidi realizmə mənsub sənətkarlar öz arzu və ideallarını müxtəlif həyati idrak üsullarına görə əks etdirirdilər. Əslində elə romantizm və realizm bu idrak üsullarının fərqiindən, hadisələri inikas etdirmək yollarından asılı olaraq meydana çıxmışdır. XX əsr Azərbaycan romantizmini yeni romantizm kimi şərtləndirən və mənalandıran amillərdən biri onun məhz tənqidi realizm ilə yanaşı yaşamasındadır. Bu həm də fransız, alman, ingilis, rus romantizmi ilə müqayisədə XX əsr Azərbaycan romantizminin spesifik xüsusiyyətidir. Həmin xalqların ədəbiyyatında romantizm öz mövcudluğu ilə realizmin yaranması üçün mühüm mənbələrdən biri olmuşdur. Vaxtilə ədəbi fikirdə romantizmi gözümçüxdüyə salan faktlardan biri realizmin məhz ondan sonra meydana gəlib daha qabaqcıl ədəbi cərəyan səviyyəsinə yüksəlməsi idi. Əslində elə Azərbaycan ədəbiyyatında da romantizmin xeyli müddət tədqiqat obyektindən kənar qalmasının səbəbi onunla birgə fəaliyyət göstərən tənqidi realizmdəki demokratik mahiyyətin daha qabarıq şəkildə təbliği olmuşdur" [8, 22-23].

Klassik poeziya ənənələri və romantizm. Romantizm klassik poeziyamızla sıx bağlıdır. Romantiklərin əsərləri, həyata baxış tərzləri, hadisələri mənalandırmaları klassik poeziya ənənələri ilə səsleşir. Bu hal çox normaldır hər yeni yaranan baxış təzi özündən əvvəlkilərin daha təkmilləşmiş formasını ortaya qoyur və ya özündən əvvəlkilərdən faydalanmaqla yeni nümunələr yaradır. Klassik poeziyamızın dahi şəxsiyyətlərindən olan Nizami, Füzuli və digər şəxsiyyətlərin yaradıcılığı hər dövr üçün öyrəniləcək mənbə verir və yollarına işıq olur. M.Cəfər yazır: "Nizamidə olduğu kimi M.Hadi, A.Şaiq, H.Cavid və A.Səhhətin görüşlərində də rəasionalizm, ağıl ən ali istedad hesab olunurdu və ifrat sufi-təriqət ədəbiyyatından bizə tanış olan mistikadan, həqiqəti duyğular vasitəsilə dərk etmək zehniyyətindən tamamilə uzaq idi, fərdiyyətçilik meyindən də çox uzaq idi" [3, 11].

Deməli, klassik poeziya ənənələrimiz XX əsr romantizminə güclü təsir göstərmişdir. Maraqlı cəhətlərdən biri də Məhəmməd Hadinin Nizami yaradıcılığına meyli idi. O, Nizamidən tərcümələr etmişdir. Dahi şairin söz haqqında yazdığı qəzəli də tərcümələri sırasında görürük:

*"Cövlanğəhi-fikr olarsa vase
Keyfincə qoşar xəyali-səyyar.
Meydani-süxən geniş gərəkdir,
Cövlan edə taki əsbi-əşkar"* [6, 245].

1947-ci ildə Əziz Mirəhmədov qeyd edirdi: "Nizaminin həm məzmun, həm də həcm etibarilə zəngin ədəbi irsi içərisində Hadinin ən çox sevdiyi dahi sənətkarın azad və məsud cəmiyyət haqqında xəyalları, zülm və istibdada qarşı atəşin etirazları, maarifçi və əxlaqi-təbriyəvi parçaları, nəhayət, sənətin böyük vəzifələrinə dair *mülahizələri* idi" [9, 1947].

Abbas Səhhət "Sınıq saz" əsərinə yazdığı müqəddimə də Nizami Gəncəvidən sitat gətirir:

*"Böyüklər səfinin önü və arxası var idi,
Əvvəl peyğəmbərlər, sonra şairlər gəldi,"* – [2, 36]

Abbas Səhhətin bu misraları onun elm insanına, sənətkara necə dəyər verməsinin nümunəsidir. O, Nizami irsini sevmiş və öyrənmişdir. M.Hadi bu sevgi barədə yazmışdı: "Zatən Şeyx Nizamiyə böyük bir hörməti vardı. Daim Nizaminin layəmut nəzmlərini kəməli-fəsahtlə oxur, qərelərini ləzzətyabi-ədəbiyyat elərdi" [5, 1918].

XX əsr romantiklərinin Füzuli irsi ilə də bağlılığı olmuş onun ədəbi yaradıcılığından bəhrələnmişlər. Filologiya elmləri doktoru, professor Mirzəğa Quluzadə yazır: "...bu dövrdə müxtəlif ictimai qruplar Füzulini böyük sənətkar kimi qiymətləndirməkdə və sevməkdə birləşsələr də, onu anlamaqda, ədəbi irsindən istifadə etməkdə bir-birindən prinsipial surətdə fərqlənirlər" [10, 159]. A.Şaiqin Füzuli ilə əlaqəsi isə sırf ədəbi-nəzəri məsələ ilə əlaqədardır. "Füzuli şeir demədən əvvəl təhsili-elmə çalışdı. İstedadı sayəsində həm gözəl alim oldu, həm şair. Çünki elmsiz şeir əsassız divar kimi olduğunu və şair cahil olursa, cəhli şeirə dəxi sirayət edəcəyini gözəlcə düşünmüşdü" [11, 171].

Ümumiyyətlə, XX əsr romantiklərindən olan A. Şaiq haqqında danışarkən onun yaradıcılığına Füzuli irsinin toxunmasından, Füzulidən bəhrələnməsindən də qeyd etməliyik.

Şərq ədəbiyyatı da Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığına dərin təsir etmişdir. Bunu romantiklərin əsərlərində, həyata baxışlarında açıq müşahidə edə bilərik. M. Hadi öz yaradıcılığında dəfələrlə Sədidən, Hafizdən nümunələr gətirir, Cəlaləddin Rumi irsindən (xüsusən onun təsəvvüf baxışları), Xəyyamdan təsirləndiyini özü də qeyd edir.

A.Şaiqin də öz məqalə və şeirlərində klassik Şərq yaradıcılarına yüksək dəyər verdiyini görürük. Təkcə bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, o, sonralar mühazirə konspektlərində Cəlaləddin Rumi və Ömər Xəyyama xüsusi yer ayırmışdır [12, 213-222].

H.Cavid də Xəyyama və Firdovsinin "Şahnamə" əsərindəki süjetləri əsas götürərək, özünün məşhur "Xəyyam" və "Səyavuş" dramlarını yazmışdır.

⁷⁵ Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantu. nargizhasanova999@gmail.com

Türk ədəbiyyatının da XX əsr romantiklərinin yaradıcılığına, ictimai-siyasi baxışlarına güclü təsiri olmuşdur. Türk ədəbiyyatının, xüsusilə Ə.Hamid, N.Kamal və T.Fikrətin XX əsr Azərbaycan romantiklərinə təsir göstərmələri haqda müasir dövrdə də ədəbiyyatda danışılır və bu təsirin bəzi tərəfləri, cəhətləri izah edilir. Vaxtilə Məsud Əlioğlu H.Caviddən bəhs edərkən yazmışdı: “Məsud Əlioğlu Cavid fəlsəfəsində və bədii yaradıcılığının inkişafında yuxarıda adını qeyd etdiyimiz üç sənətkarın, xüsusən Ə.Hamidin əhəmiyyətindən bəhs edir” [4, 4-6]. Yaxud prof. K.Talibzadə A.Səhhət əsərlərinə verdiyi şərhərdə bu məsələni ön plana çəkmiş, Namiq Kamal və Tofiq Fikrətin adları qarşısında “XX əsr Azərbaycan romantiklərinə təsir göstərmiş qabaqcıl türk şairlərindəndir” cümləsini yazmışdır [2, 283-285].

Romantizm ədəbi cərəyanının nümayəndələri öz ədəbi baxış tərzlərində sufizmi yeni formasını ortaya qoydular. Özündən əvvəlki nümunələrdən bəhrələnərək sufizmə yeni baxış tərzini gətirdilər.

Sufizmin romantizmdə olan bu modeli klassik ədəbiyyatda olan sufizm modeli ilə neosufizmin qarşılıqlı vəhdətini ilk dəfə Əli Bəy Hüseynzadənin 1907-ci ildə Füyuzat jurnalının 16, 18, 20-ci nömrələrində çap olunan “Məcnun və Leylayı-İslam” məqaləsində tapmaq olar [7, 149-163]. Bu Məqalədə ağılı itirib dərdinə çarə tapıla bilməyən həkim təsvir olunur. Məqalə bu İslam həkinin əlyazmaları şəklində bizə təqdim olunur. Həkimin əsl dərdi o öləndən sonra əlyazmaların oxuduqdan sonra məlum olur. Onu bu xəstə vəziyyətinə salan öz xəstələrindən biri Leylayı-İslam olur. Bu qadın sağalmaq üçün ona müraciət edir. Amma nəticədə həkim özü xəstə olur. Bu gözəlin bədən üzvləri simvolik mənada təqdim olunur. Onun başı Osmanlı, qəlbi ərəb dünyasını, ciyərləri isə İrani göstərir. Bu orqanların hamısının bir-biri ilə əlaqəsi itib, həm quruluşlarını dəyişib, həm də öz vahid funksiyalarını yerinə yetirə bilmirlər. Leylanın bu dərdinə dözə bilməyən həkim dəli olur, və ağıl xəstəlikləri bölməsində ömrü sona çatır. Əlin Bəy burada simvolik anlamda öz xalqının dərdini göstərir. Burda olan həkimin dərdi Məcnunun dərdinə bənzəyir. Hər kəs Leyladan ötrü öldü desə də əslində Məcnunun dərdi tamam başqa dərd idi. Necə ki məqalədə olan Həkimin dərdini də insanlar anlaya bilmir. Romantik cərəyanın nümayəndələrindən biri olan Abbas Səhhətin yaradıcılığında neosufizm elementləri ilə rastlaşa bilirik. A.Səhhəti ən çox insanın hissələri, hissi yaşantıları məşğul etdiyini görürük. Bunu hələ şairin öz qələm yoldaşları müşahidə edirdilər. A.Şaiq yazırdı: “Səhhətin yaradıcılığında fikirdən artıq hiss və xəyal hakimdir”. “Yaradıcılığında hissələrə meyli şairin təbiəti və sənətdə görmək istədikləri ilə bağlı idi. “Səhhət olduqca həssas, şən və kövrək qəlbə malik bir şair idi. Ən kiçik, şən bir hadisə onda böyük bir sevinc doğurduğu kimi, ən əhəmiyyətsiz, həzin bir lövhə və hadisə də onda acı düşüncələr, kədər və ruh sıxıntısına səbəb olurdu”. Şairin hissələrə məxsusi, özəl münasibət onun ilk məqaləsindən duyulurdu. Həmin məqalədə ümumən ədəbiyyatın “islahatı”, onun təzələnməsi məsələsi qaldırılır və bu təzələnmədə başlıca yeri insan hissələrinin tutması irəli sürülür. “Həyat” qəzetinin redaksiyasına ünvanlanmış bu məqalədə deyilirdi: “Mühərrir əfəndilərim! Ədəbiyyatımızın islahatına dair məqalələr dərc etmək istərsəniz, əfkarı-acızanəmi qəzetinizin bir guşəsində səbt etməyinizi rica edirəm”. Göründüyü kimi, burada “ədəbiyyatımızın islahatı” məsələsi qoyulur” [8, 387]. Poemalarında, şeirlərində digər yaradıcılıq nümunələrində aşiq obrazı var və məşuq obrazının yerini vətən və millət tutur. Nümunə olaraq onun Vətən şeirinə nəzər sala bilirik. “Könlümün sevgili məhbubu mənim, Vətənimdir, vətənimdir, vətənim” [1, 48]. Bu şeirdə şair emosiyaları, hisləri əsas götürsə də, klassik poeziya ənənələrinə, xüsusən təsəvvüf poeziyasından gəlmə, obraz və motivlər yaradıcılığında əsas yer tutur. “Şair, Şeir pərisi və Şəhərli” poemasında neosufizmin bəzi elementləri özünü göstərir. Poemanın başlanğıcı Xətayinin Dəhnamə poemasının başlanğıcını xatırladır. Bu da şairin klassik irsdən faydalanmasını göstərir. Qəhrəmanın gözünün açılmasında mistik bir varlıq olan Pərinin rolu olur.

Təsəvvüf aləmində musiqinin xüsusi bir izi var. Bunu daha çox musiqi sədalarının təbiət parçalarından hazırlanmış ney, kaman, tar kimi alətlərdən çıxdığı üçün əlaqələndirirlər. Sufizmin məşhur nümayəndələrindən olan Şəmsi Təbrizinin Mövlana Cəlaləddinə musiqi dinlətməklə könül dünyasının açılmasına çalışması faktoru var. Abbas Səhhətin bu poemasında da pəri əlində musiqi aləti ilə birlikdə gəlir və şairi musiqi sədaları altında məst olub göyləri seyrə dəvət edir.

Vəcdə gəl, nəğməsarə olmağa ağaz edəlim, Gəl bərabər uçalım, göylərə pərvaz edəlim [1, 87]. Şairi sözləri ilə huşsuz hala salan səmavi sima yoxa çıxandan sonra Şəhərli obrazı daxil olur. Burada real dünyanı, aləmi təsvir edən şəhərliyədir. Şəhərli şairə doğru yolu göstərən obrazdır. Abbas Səhhət həm Şeir pərisi və Şəhərlinin məntiqi simmetriyasını yaradır, həm də təsəvvüf şairini yeni dövrün problemlərinin içinə dəvət etdiyinə şahid oluruq. Abbas Səhhətin şeirlərində şair obrazı ilahi eşq daşıyıcısıdır amma bununla yanaşı sosial həyatı da yaşayır. İçində ilahi eşqi daşısa da real həyatın problemləri ilə qarşılaşır və bu problemləri həll etməyə çalışır. Bu ikilik arasında olmaq şairi ömür boyu təqib edir. Şair şeirində qeyd edir:

Dəhrin fəna mübarizəgahi-həyatına,
Hökmi-qəza ilə atılmışdı bir səbi,
Sığmazkən aləm, adəm onun kainatına,

Tiflanə mələbəydi hənzur ümdə mətləbi [1, 97]. Həqiqi haqq aşiqi olan bu şairi düşdüğü vəziyyətinə görə “divanə” hesab edir. Səhhətin şair obrazı mütləq-həqiqət qarşısında heyran olsa da, fikri daha çox vətən, millət yanında və onun problemlərini düşünür. Bu problemlər qarşısında aşiq, məşuqə-vətənə olan duyğularını da ilahi eşqin anımları ilə çatdırır və birlikdə assosiasiya edir.

Ədəbiyyat:

1. Abbas S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2005
2. Abbas S. (1975-1976). Əsərləri, iki cildə. Bakı, Azərneşr.
3. Cəfər M. (1969). Klassik romantizm ənənələrinə münasibətimiz.
4. Əlioğlu M. (1960). Hüseyn Cavidin romantizmi. Bakı, Azərneşr.
5. Hadi M. (1918). A. Səhhətin üfüli-əbədisi. Azərbaycan, 18 noyabr.
6. Hadi M. (1957). Seçilmiş əsərləri. Bakı, ADU-nun nəşriyyatı.

7. Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı, azəməşr 1996.
8. K. Əliyev. Romantizm Nəzəriyyəsi. əsərləri, 10 cildə 1 cild. Bakı-2018. Elm və təhsil.
9. Mirəhmədov Ə. (1947). Hədimin Nizamidən tərcümələri. Ədəbiyyat qəzeti, 30 iyul.
10. Səbir (1962). Məqalələr məcmuəsi. Bakı, Azərbaycan. SSR EA nəşriyyatı.8.
11. Şaiq. A. (1912). Gülzar, Bakı.
12. Şaiq A. (1966, 1978). Əsərləri (beş cildə). Bakı, Azəməşr.

Açar sözlər: XX əsr Romantizmi, Sufizm, neosufizm, təəvvüf

Key words: 20th century Romanticism, Sufism, Neo-Sufism, Sufism

Ключевые слова: Романтизм 20 века, суфизм, неосуфизм, суфизм

Xülasə

Məqalədə 20-ci əsr Azərbaycan romantizmi və onun görkəmli nümayəndələrindən (Hüseyn Cavid, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Məhəmməd Hədi) bəhs edilir. Həmçinin 20-ci əsr romantiklərinin ideyalarından, klassik poeziyadan, türk və şərq ədəbiyyatından istifadə etməklə yaradılmış yeni ideyalardan bəhs edilir. Məqalədə sufizmin inkişaf forması olan neosufizm anlayışı da açıqlanır. 20-ci əsr romantiklərinin yaradıcılığında neosufizmin özünü təəssüm etdirdiyi formadan bəhs edilir.

XX century Azerbaijani romanticism and neo-Sufism

Summary

The article discusses 20th century Azerbaijani romanticism and its prominent representatives (Hussein Javid, Abbas Sahhat, Abdullah Shaig, Mohammad Hadi). It also discusses the ideas of the 20th century romantics, new ideas created using classical poetry, Turkish and oriental literature. The article also explains the concept of neo-Sufism, a form of development of Sufism. The form in which neo-Sufism embodies itself in the work of 20th-century romantics is discussed.

Азербайджанский романтизм и неосуфизм XX века

Резюме

В статье рассматривается азербайджанский романтизм XX века и его видные представители (Хусейн Джавид, Аббас Саххат, Абдулла Шаиг, Мохаммад Хади). Также обсуждаются идеи романтиков 20 века, новые идеи, созданные с использованием классической поэзии, турецкой и восточной литературы. В статье также разъясняется понятие неосуфизма как формы развития суфизма. Обсуждается форма, в которой воплощается неосуфизм в творчестве романтиков XX века.

Rəyçi: dos. A. Nəsiyeva